

альних юридичних дисциплін Навчально-наукового інституту права Національного університету водного господарства та природокористування, кандидата юридичних наук, доцента **Ю. Є. Вовка**; професора кафедри політології і правознавства Бердянського державного педагогічного університету, доктора юридичних наук, доцента **В. С. Шестака**, молодих учених відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України **К. А. Губар** та **В. О. Бондарука**.

Конференція вже звично пройшла на високому науковому рівні та у дружній атмосфері. Вона сприяла творчому обговоренню та осмисленню актуальних проблем становлення та розвитку сучасної концепції основних прав і свобод людини та їх закріплення в зарубіжному та вітчизняному законодавстві. Матеріали конференції було опубліковано окремою збіркою.

Т. І. БОНДАРУК,
кандидат юридичних наук

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ ПРАВА ЯК НАУКИ ПРО РОЗВИТОК ПРАВОВОГО ЖИТТЯ СОЦІУМУ

Історико-правове пізнання є структурно багатозаровим процесом, що зумовлюється як складністю історико-правової реальності, що виступає об'єктом такого пізнання, так і складністю права як суспільного феномену. Це створює ситуацію, за якої адекватність предмету дослідження та його інструментарію є визначальною умовою отримання науково достовірних результатів. Важливим є і усвідомлення сучасних тенденцій розвитку науки, досягнень теорії науки як узагальненого знання і, відповідно, їх застосування або «прийняття до відома» в історико-правових дослідженнях.

З огляду на викладене у відділі історико-правових досліджень упродовж 2015 р. було проведено серію методологічних семінарів, на яких обговорювалися окремі аспекти праворозуміння, деякі науковзавчі проблеми та застосування методів гуманітарних наук у історико-правових дослідженнях.

Так, 11 червня 2015 р. відбувся методологічний семінар **«Право як міра свободи чи право як захищений інтерес: особливості методології історико-правового дослідження»**. Приводом до його проведення стало 190-річчя від дня народження видатного українського і російського правознавця, доктора цивільного права Семена Вікентійовича Пахмана (1825–1910). Прихильник концепції двоконпонентної (догматичної і філософсько-правової) юриспруденції, вчений обґрунтовував розуміння права як міри свободи, що є його основою, на протипагу позиції Р. Іеринга, який розумів право як «захищений інтерес».

Плюралізм у підходах до права став предметом доповіді старшого наукового співробітника **Т. І. Бондарук** *«Праворозуміння дослідника історико-правової реальності як основна пізнавальна програма»* та дискусії щодо залежності способу, методології і результатів дослідження, зокрема історико-правового, від розуміння права його автором. Так, визнаючи (за С. В. Пахманом)

сутністю, внутрішньою природою права міру свободи, всі відносини, що визначаються правом, можуть бути розглянуті лише з точки зору міри, тобто простору, об'єму, величини тощо, як відмірена сфера свободи. Відтак прийнятною стає, наприклад, «математизація» історико-правового дослідження. Водночас, якщо пристати на позицію Р. Ієрінга про право як захищений інтерес (право як механізм забезпечення життєвих умов суспільства), центр дослідницької уваги переноситься на захист інтересів як головний формальний або юридичний елемент, що потребує передусім аналізу процесуальної складової. Наведене ілюструє важливість підходу до дослідження конкретних феноменів з огляду на праворозуміння дослідника як основну пізнавальну програму, що визначає хід і способи реконструкції ним історико-правової реальності.

В ході обговорення доповіді науковий співробітник **Е. В. Ромінський** зазначив, що при побудові цілісної картини історико-правової реальності кардинально важливим також є праворозуміння учасників історико-правового процесу досліджуваної доби.

Старший науковий співробітник **І. В. Музика** виступила з доповіддю «*Методологічне значення для праворозуміння категорії «свобода»*, в якій зверталася увага на те, що у сучасному праворозумінні домінують два основні підходи до співвідношення понять «право і свобода»: 1) право – поєднання свободи і необхідності; 2) право – поєднання свободи і номосу. Зокрема, в рамках позитивістського праворозуміння свобода визначається рамками закону за правилом – дозволено те, що передбачено законом. Свобода має методологічне значення також і в питанні розрізнення права природного й позитивного. Через розуміння змісту поняття «свобода» здійснюється також розмежування права приватного й публічного та відповідних їм основних методів правового регулювання (диспозитивного й імперативного). Представниками соціологічного напряму вдалося сформулювати якісно і сутнісно новий підхід до розуміння права як виразу свободи і уособлення уявлень, прагнень, цінностей конкретного суспільства. Все ж найважливіше методологічне значення категорія свобода набуває в процесі становлення ліберального праворозуміння, в концепції якого однією з центральних є проблема співвідношення свободи і номосу. Зокрема, лібертарна концепція права, виходячи з розуміння права як вираження свободи, визнає, що дійсне джерело свободи лежить в окремій особі, в її внутрішньому самовизначенні, а не в такому безособовому явищі, як держава. Право розуміється як нормативна форма вираження свободи посередництвом принципу формальної рівності людей і суспільних відносинах, тобто як рівна міри свободи людей. В рамках сучасної доктрини лібералізму свобода і номос права не повинні розглядатися різними полюсами процесу розвитку суспільства, що зумовлюють коливання маятника у дихотомії порядок – хаос. У сучасних суспільствах номос і свобода є двома необхідними, взаємопов'язаними і взаємостабілізуючими елементами суспільного прогресу. Номос можна розглядати як конструктивний (прогресивний) суспільний порядок, заснований на наказових імперативах, які свідомо чи не свідомо виконуються переважною більшістю певної людської спільноти. Імперативи виступають у двоякій ролі: як критерії, відповідно до яких визначають межі свободи

індивіда, і, як моделі належної поведінки, покликані впорядкувати життя суспільства та сприяти його гармонійному та прогресивному розвитку. Втім, як свідчить тисячолітній досвід людства, така гармонізація (впорядкування) відбувається лише за умови існування свободи – тобто здатності і можливості індивідів роботи вибір на основі розрізнення добра і зла.

Підсумовуючи, професор **І. Б. Усенко** зазначив, що філософська дихотомія: свобода чи захист інтересу – є відображенням подвійної, соціальної та класової, природи права. Посилення уваги до проблеми свободи знаменує зростання саме загальносоціального компоненту в праві. Водночас введення до правознавчого дискурсу категорії «свобода» має наслідком звернення до парних категорій «необхідність» (її можна, до речі, побачити і в «номосі») та «відповідальність», про яку сьогодні на семінарі ми ще не говорили. Зокрема, важко не погодитися з класиками марксизму, та й іншими мислителями, які стверджували, що не можливо розглядати питання права і моралі, не звертаючись до проблеми свободи волі і відповідальності індивіда.

На методологічному семінарі **«Наукознавчі проблеми історико-правових досліджень»**, який відбувся 8 жовтня 2015 р., були заслухані і обговорені доповіді Т. І. Бондарук *«Дослідницька ситуація та її вплив на історико-правове дослідження»* та І. Б. Музики *«Ідея історії і ідея права в історико-правовому пізнанні»*.

Зокрема, **Т. І. Бондарук** зазначила, що розвиток історії права як науки неможливий поза загальним наукознавчим контекстом. «Саморефлексія», виступаючи умовою її інституалізації і теоретизації, не може відбуватися окремо від саморефлексії науки як такої. Серед широкого спектру наукознавчих проблем доповідач зосередила увагу на здобутках наукознавства щодо способів і прийомів здобуття знання, тобто створення/потрапляння у дослідницьку ситуацію як умову наукової творчості. При цьому акцентувалася увага на процесі творчості, що має свої етапи. Так, на першому етапі психічна активність (збудження) продукує значну кількість рішень і умов, що враховуються при побудові таких мисленевих конструкцій, які за відсутності активності не постали б; наступні етапи творчого процесу вимагають відособлення від «наукового гамору» (II етап) та критики з позицій опонентів (III етап). Іншою формулою творчого процесу може бути «уява – фантазія – уявлення», де уявлення, за Кантом, є конструюванням світу ідеальних речей. Дослідницькою ситуацією при цьому варто вважати наявність комплексу об'єктивних і суб'єктивних факторів, що уможлиблює продукування критично осмисленого нового знання.

У доповіді **І. В. Музики** ідея історії та ідея права, чи не однаковою мірою присутні в історико-правовій науці, виступають свого роду вищими абстракціями. Водночас ідея історії та ідея права можуть бути і критеріями аналізу реконструйованої в дослідженні історико-правової реальності. Загальна ідея історії (від ідеї прогресу до ідеї кінця історії) та ідея права (найбільш загальне, абстрактне вираження сутності права), якими керується дослідник, можуть дати змогу вирішити основну проблему історико-правового дослідження – проблему істинності або проблему вірогідності реконструкції історико-правової реальності.

3 листопада 2015 р. відбувся методологічний семінар **«Історичний принцип, історичний метод, історичні методи, методи історичних дисциплін в історико-правових дослідженнях: проблеми співвідношення»**.

В доповіді І. В. Музики *«Історичний принцип і історичний метод: проблеми визначення і співвідношення»* історичний принцип, або принцип історизму, розглянуто як складову діалектичного підходу і одне із основоположних правил пізнавальної діяльності в історико-правовій науці. Головним у принципі історизму є підхід до кожного пізнавального предмета (дійсності) з усвідомленням того, що він розвивається («саморухається»), змінюється у часі. Принцип історизму вимагає виявлення характеру закономірностей виникнення і розвитку держави і права; закономірностей переходу від однієї якісно визначеної стадії їхнього розвитку до наступної; закономірностей трансформації елементів попередньої стадії в елементи нової стадії розвитку. Головне, що зумовлює принцип історизму – сприйняття історії держави та права не може бути зведеним до звичайного опису подій. Евристичне значення принципу історизму полягає в діалектичному підході до дослідження соціальних процесів на основі закону єдності й боротьби протилежностей. Ця діалектика розкривається через зв'язок логічного й історичного, перервності й неперервності минулого, сучасного й майбутнього, наступності і заперечення в правовому розвитку й вимагає всебічного врахування зумовленості характеру правового життя і результатів юридичної діяльності. Втілення принципу історизму в пізнанні правових явищ передбачає, насамперед, погляд на предмет дослідження, що цікавить нас на даний момент, з позиції його змін у часі в ході розвитку історії суспільства. Розвиток правових відносин є передусім природно-історичним процесом. Зокрема, принцип історизму вимагає розгляду державних і правових явищ у розвитку та історичному взаємозв'язку, а не лише з точки зору їх сучасного стану. При цьому особливості того чи іншого часу, форми і моделі пізнання, притаманні історичному баченню, неможливо накладати на предмет вивчення, за допомогою чого виявляються його характеристики.

Водночас принцип історизму, на відміну від історичного метода, є вторинним фактором у пов'язаності свідомості і дійсності. Принцип є засобом відображення існуючих особливостей і якостей предмета пізнання і завдяки цьому є засобом пізнання, який надає можливість об'єктивніше оцінити його порівняно з методом. Оскільки метод більш залежить від суб'єктивної точки зору дослідника, як звертає увагу С. Г. Ковальова, вченому важливо пам'ятати, що він, як і його попередники, є дитиною свого часу і не може бути цілком вільний від його впливу. В цьому криється велика небезпека, яка може завдати досліднику бути об'єктивним.

Історичний метод (якщо взяти глобально) – допомагає відтворити час, місце, обставини й подробиці життя, особистої діяльності окремої особи, дії окремих інститутів права або діяльності державних інститутів та установ, громадських та інших організацій. До історичних методів належать: біографічні (щоденникові, автобіографічні) методи; історико-генетичний метод; історико-порівняльні методи – синхронний та діахронний або метод періодизації; хронологічний; історико-ситуативний; історико-ретроспективний.

У ході обговорення проблеми науковий співробітник **Є. В. Ромінський** звернув увагу на те, що проблема співвідношення методів існує не лише щодо блоку історичного інструментарію. Адже деякі з методів є антагоністичними один до одного, як-то діалектика і метафізика, а поєднання інших, наприклад, діалектичного позитивістського методу та Гуссерлівського феноменологічного редукції в оцінці джерел спричиняє існування не завжди виправданої їх ієрархії. Так, нормативні акти оцінюються із застосуванням діалектичного позитивістського методу (звідси і суто формальне їх дослідження, а також спроби «пошуку автора» чи «пошуку обставин», які призвели до їх появи), водночас як наративи (літописи, повчальна література, приватна кореспонденція, щоденники тощо) вивчаються саме через співвідношення категорій «феномен» і «автор», тобто як суто суб'єктивні джерела. Це породжує хибне сприйняття самих цих джерел як несамостійних і малоінформативних. Відповідно, постає питання про належний добір методів для конкретного дослідження так, аби ці методи взаємодоповнювали один-одного.

Згодом у власній доповіді *Історичні методи в історико-правових дослідженнях Середньовіччя* Є. В. Ромінський зупинився на проблемі адаптації застосовуваного методологічного інструментарію до досліджень віддаленої від нас у часі історико-правової реальності. Адже, якщо сучасні методи правознавства «працюють» на етапах визначення предмету історико-правового дослідження, формування його концепції, її теоретичної перевірки та, відповідно, створення поняттєво-термінологічного апарату дослідження, то на етапі збирання емпіричних фактів і подальшого їх опрацювання залишаються незмінними лише загальні принципи та закони логіки й діалектики. Так, наприклад, наріжний для юридичної науки формально-юридичний метод тлумачення правової норми у дослідженні правових пам'яток Київської Русі відходить на другий план, оскільки насамперед перед дослідником постає необхідність не стільки витлумачити норму, скільки вичленити її з існуючих історичних джерел, реконструювати та усвідомити її значення. Це значною мірою активує саме комплекс історичних методів.

На думку доповідача, можна вирізнити, хоча і дещо умовно, три великі сфери застосування історичних методів: 1) отримання інформації з першоджерел; 2) оброблення отриманої інформації та внесення її до авторської «картини світу» та 3) опрацювання об'єкта дослідження на основі створеної «картини світу».

Так, якщо вибір джерел зумовлюється наявною дослідницькою парадигмою та продиктований більшою чи меншою прив'язаністю до доктринальних постулатів, то безпосереднє отримання інформації з джерел вимагає копійки методологічної роботи. Йдеться не лише про методики та методи спеціальних історичних дисциплін, як то палеографії, дипломатики, семіотики, лінгвістики, культурознавства тощо. Це також ідеографічний метод П. Ріккера, метод «образів» А. Гуревича, історична герменевтика тощо. Сюди ж відноситься і ретроспективний метод.

При обробленні інформації дослідник має «очистити» її від «патини часу». Кожна історична доба має свої особливості вираження думок та ставлення до

сучасних та минулих подій. Як правило, відшукання «правового елементу» відбувається серед всієї маси історичного матеріалу, в якому, наприклад, за часів Середньовіччя, домінують повчальні та релігійні мотиви. При цьому повчальні мотиви значною мірою пов'язані з оцінкою сучасності середньовічним автором на основі порівняння з минулими ідеалами («відгомін минулої слави»). Повчальна складова виражається і в засиллі евфемізмів та «образів» (уявлення про «добру/погану» вдачу, «добру/погану» смерть тощо). Важливу роль тут відіграють методи діахронічного аналізу, історико- та хронологічно-порівняльні методи, просопографічний аналіз, а також типологічний та/або системний метод. Важливим у формулюванні відповіді на певне дослідницьке завдання є застосування, поряд з юридичними методами, історико-генетичного методу.

Продовження дискусії про методи суміжних гуманітарних наук відбулося 10 грудня 2015 р. на методологічному семінарі «**Соціологічний підхід і соціологічні методи в історико-правовому дослідженні**».

В доповіді «*Цивілізаційний підхід і соціологія в історико-правових дослідженнях*» гість відділу, професор кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська академія», доктор юридичних наук, професор **Н. М. Крестовська** цивілізаційний підхід розглядає як такий, що претендує на те, щоб стати складовою правової науки. Основними питаннями при цьому постають такі: у чому полягає сутність цього підходу; чи можна говорити про значущість цивілізаційного підходу в юриспруденції; чи дає змогу цивілізаційний підхід вирішити основне завдання правової науки – виявити і сформулювати закономірності появи та розвитку правових явищ та процесів.

Поняття «цивілізація» вживають як синонім поняття «культура»; як парне до поняття «варварство» (за Р. Д. Колінгвудом, цивілізація є процес наближення суспільства до ідеального стану «цивільності»). Найтісніше пов'язане з правом визначення цивілізації як розвинутого стану людського суспільства, яким досягнуто високий рівень культури, науки, промисловості та урядування, серцевиною якого є людина – громадянин – суб'єкт дії. Водночас поширеним є уявлення про цивілізацію як специфічну локалізовану культуру (зокрема концепт слов'янського права, що зазнав гіпертрофованого вигляду у сучасній Росії).

На думку доповідача, найбільший науковий потенціал цивілізаційний підхід (а саме таким чином слід означити його в системі методології) в юриспруденції матиме як цивілізаційно-стадійний, що означатиме дослідження стадій розвитку конкретних суспільств на шляху до правового типу культури, в основі якого ідея загального блага. Стадійність виступає своєрідною шкалою оцінки правового розвитку, верхні позиції якої посідають правова свобода та благо.

Пізнавальний континуум «суспільство і право», який фокусує увагу дослідників на розумінні права як особливого соціального феномена, без чого годі було б зрозуміти сутнісні сторони права, визначає методологічну своєрідність соціологічного підходу до права. При цьому йдеться про щонайменше два аспекти – вивчення права як соціального явища і його осягнення в соціально-

му контексті. Вивчення правогенних властивостей соціуму, його соціальної потреби в праві і соціотворчої функції права, його соціоінноваційних і соціо-регулюючих можливостей набуває додаткових потенцій у поєднанні з цивілізаційним підходом при оцінці трансформації соціокультурних та правових елементів соціальної системи.

Досвід методологічних семінарів відділу 2015 року, питання, які порушувалися у доповідях та під час обговорення, свідчать, що методологія історико-правової науки перебуває на стадії переосмислення. Це зумовлюється зміною уявлення про правознавство, яке перестає лише описувати правові явища, аналізувати і узагальнювати їх, а ретельніше досліджує онтологічні, аксіологічні, антропологічні та інші основи права.

К. А. ГУБАР,

кандидат юридичних наук

XXXII МІЖНАРОДНА ІСТОРИКО-ПРАВОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «СИЛА ПРАВА І ПРАВО СИЛИ: ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР ТА СУЧАСНЕ БАЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ»

29–31 травня 2015 року в м. Полтава відбулася XXXII Міжнародна історико-правова конференція «Сила права і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми». Конференція була присвячена 60-річчю перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. Організаторами цього наукового заходу стали Міжнародна асоціація істориків права, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» (ПУЕТ), Комісія історії українського права при Президії НАН України та Секція історії держави і права наукової ради НАН України по координації фундаментальних правових досліджень.

У конференції взяли участь близько вісімдесяти науковців, викладачів, аспірантів та здобувачів, серед яких були понад два десятки докторів наук і професорів та вдвічі більше кандидатів наук, докторів філософії і доцентів. Відкриваючи конференцію президент Міжнародної асоціації істориків права, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України **О. Н. Ярмиш** наголосив на важливості теми заходу не тільки для дослідників історії права, а й для кожного науковця незалежно від фаху.

Доповідь першого віце-президента Міжнародної асоціації істориків права, завідувача відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, професора **І. Б. Усенка** стосувалася ратної праці українських істориків права на фронтах Другої світової війни. Теоретичним аспектам заявленої в назві конференції проблеми була присвячена доповідь професора кафедри загальноправових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ, доктора юридичних наук, про-